

ΔΗΜΟΣ ΡΟΥΒΑ

ΜΙΧΑΛΗΣ Γ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ

Ναός Παναγίας Γαλακτούσας Απομαρμά

Ανάτυπο από τα
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΡΟΥΒΑΣ...ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

(ΓΕΡΓΕΡΗ, 10-11 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 2007)

Επιστημονική Επιμέλεια
ΚΩΣΤΑΣ Γ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ

ΓΕΡΓΕΡΗ 2009

ΜΙΧΑΛΗΣ Γ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ

Ναός Παναγίας Γαλακτούσας Απομαρμά

Ο μικρός οικισμός Απομαρμάς αναφέρεται για πρώτη φορά το 1271¹, καθώς και σε συμβόλαιο του 1302 του νοταρίου του Χάνδακα Benvenuto De Brixano ως Romaroma². Πρόκειται δηλαδή για ένα χωριό, που υπάρχει από τη Δεύτερη Βυζαντινή Περίοδο της Κρήτης. Αναφέρεται και πάλι από το Francesco Barozzi το 1577/8³ ανάμεσα στα χωριά της καστελανίας του Καινούργιου. Στο μέσο του μικρού οικισμού σώζεται ο ναός της Παναγίας Γαλακτούσας ή Γαλακτοτροφούσας. Σύμφωνα με την τοπική παράδοση, το όνομα συνδέεται με το γεγονός ότι ο ναός κτίστηκε με κονίαμα, στο οποίο χρησιμοποιήθηκε αντί για νερό γάλα, εξαιτίας του τάματος του γαιοκτήμονα-κτίτορα⁴. Στην πραγματικότητα όμως το όνομα φαίνεται ότι συνδέεται με εικόνα της Παναγίας στο γνωστό τύπο της

---

1. A. Lombardo, *Documenti della colonia veneziana di Creta. I. Imbreviature di Pietro Scardon (1271)*. Τορίνο 1942, σ. 117· Δ. Τσουγκαράκης, «Παρατηρήσεις στο χαρακτήρα των οικισμών της Βυζαντινής Κρήτης», *Πεπραγμένα του ΣΤ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2 *Τμήμα Μεσαιωνικό-Βυζαντινό*, Χανιά 1991, σσ. 591-619 (κυρίως σ. 603).

2. Στ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά της Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων*, τ. 1, Ηράκλειο Κρήτης 1991, σ. 125· R. Morozzo della Rocca, *Fonti per la storia di Venezia*, Βενετία 1950, σ. 189.

3. Francesco Barozzi, *Descrittione dell'isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης)*, (1577/8), Εισαγωγή, έκδοση κειμένου, απόδοση στα ελληνικά Στ. Κακλαμάνης, Ηράκλειο 2004, σ. 335.

4. Σύμφωνα με το συντηρητή της 28ης Εταιρείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Μιχάλη Τρουλλινό, η χρήση γάλακτος στην κατασκευή κονιάματος, που αναφέρεται και σε άλλες, ανάλογες παραδόσεις, έχει βάση, αφού η καζείνη, που περιέχει το γάλα παίζει ρόλο στη βελτίωση της κολλητικότητάς του. Ίσως εδώ η παράδοση, σε συνδυασμό με την επιμελημένη τοιχοποιία, να έχει πιθανώς κάποια βάση.

θηλάζουσας ή Γαλακτοτροφούσας⁵, την οποία πιθανώς αντικατέστησε η σωζόμενη σήμερα στο τέμπλο του ναού εικόνα του 1888.

Ο ναός της Παναγίας είναι κτισμένος στην τυπική μορφή του μονόχωρου, καμαροσκέπαστου, με οξυκόρυφη καμάρα και δυο ενισχυτικά σφενδόνια (εικ. 1)⁶. Νότια και δυτικά υπάρχουν θύρες με ορθογώνιο περιθύρωμα και μεγάλα ανακουφιστικά τόξα από πλίνθους. Στο μέσο περίπου της αψίδας ανοίγεται ορθογώνιο φωτιστικό άνοιγμα. Το εξωτερικό μήκος του ναού σήμερα, χωρίς την αψίδα, είναι 8,38 μέτρα και το πλάτος 4,79 μέτρα. Στις μακρές πλευρές στο ανατολικό μέρος του ναού διακρίνονται δυο κάθετοι αρμοί, που διαχωρίζουν σαφώς την τοιχοποιία και δείχνουν ότι ο ναός επεκτάθηκε κατά το 19ο αιώνα κατά 1,56 μέτρα με καθαίρεση της αρχικής αψίδας του ιερού (εικ. 2). Έτσι, το αρχικό μήκος ήταν 6,72 μέτρα. Η δικλινής στέγη καλύπτεται από νεότερα ντόπια κεραμίδια. Οι θύρες είναι στενότερες εξωτερικά και διαπλατώνονται εσωτερικά για το άνοιγμα του θυρόφυλλου. Το πάχος της τοιχοποιίας είναι 0,80 μέτρα. Στη νότια πλευρά υπάρχει επιμελημένη κατασκευής μονόλοβο, τοξωτό καμπαναριό από λαξευτό πωρόλιθο με πεσίσκους και επίπεδη απόληξη (εικ. 3). Για την ενσωμάτωση και καλύτερη έδραση του καμπαναριού, έχει καθαρευθεί τμήμα της τοιχοποιίας και έχει κατασκευαστεί ισχυρή βάση από λαξευτό πωρόλιθο⁷. Το καμπαναριό χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, σε σύγκριση με άλλους ναούς της Κρήτης, παρουσιάζει η επιμελημένη εξωτερική τοιχοποιία του ναού και ορισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία. Οι τοίχοι είναι κτισμένοι από λίθους και πλίνθους σε μια μερικά οργανωμένη διάταξη. Διακρίνονται ωστόσο διαφορές, ιδίως στη δυτική πλευρά, που δείχνουν ότι αυτή εν μέρει έχει ανακατασκευαστεί σε μεταγενέστερη περίοδο, σε μια πιθανώς εκτεταμένη επέμβαση (εικ. 4). Για την οικοδόμηση του ναού έχουν χρησιμοποιηθεί λίθοι επεξεργασμένοι κυρίως στις γωνίες, όπου συνδυάζονται με πλίνθους, και ανεπεξέργαστοι, όπου χρησιμοποιούνται μόνοι τους με ισχυρό συνδετικό κονίαμα, αλλά και πολλά κενά. Στη νότια πλευρά, δεξιά από το κω-

5. Ευαγγελία Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Εικόνα Παναγίας Γαλακτοτροφούσας από τη Ρόδο», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 34 (1979), Μέρος Α' - Μελέτες, Αθήνα 1986, σσ. 1-14+πίν. 1-2· V. Lasareff, «Studies in the Ikonography of the Virgin, The Galactotrophousa type (Virgo Lactans)», *Art Bulletin* 20 (1938), σσ. 27-36.

6. Στους πριν από τα τέλη του 13ου αιώνα ναούς κυριαρχεί η ημικυλινδρική καμάρα. Από την εποχή αυτή και εξής εμφανίζεται σταδιακά η οξυκόρυφη, που θα κυριαρχήσει εντελώς στους επόμενους αιώνες, ως επίδραση, που οφείλεται στη Βενετοκρατία.

7. Κ. Παλιτσόγλου, «Μεταβυζαντινά κωδωνοστάσια του νομού Ρεθύμνης», *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, περ. Β', 21 (2002), σσ. 247-266.

δωνοστάσιο, έχει χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση ως οικοδομικό υλικό ανεστραμμένο, μαρμάρινο κιονόκρανο. Στη δυτική πλευρά, είχε χρησιμοποιηθεί στην τοιχοποιία τμήμα από κορμό κίονα, ο οποίος στη συνέχεια αφαιρέθηκε, όπως φαίνεται από το διαφορετικά αδικαιολόγητο ημικυλινδρικό κενό στην τοιχοποιία. Ο κίονας και το κιονόκρανο προέρχονται από άλλο ναό –πιθανώς Παλαιοχριστιανικό– στην ίδια θέση, ή στην ευρύτερη περιοχή.

Ένα τμήμα από γλυπτό, μαρμάρινο θωράκιο με συμφυή πεσίσκο, έχει χρησιμοποιηθεί ως υπέρθυρο στο φεγγίτη της αιψίδας του ιερού (εικ. 5). Φέρει διάκοσμο από σχηματοποιημένο βλαστό και φολίδες στον πεσίσκο, που πλαισιώνονται από λεπτές ταινίες. Η απόδοση των φολίδων είναι μέτρια. Ένα μεσοβυζαντινό, μαρμάρινο κιονόκρανο με φυλλοφόρο σταυρό και συμφυές τμήμα κιονίσκου και ένα τμήμα επιστυλίου τέμπλου με σταυρούς από τεμνόμενα ημικύκλια και ανθέμια, δημοσιεύονται από τον Giuseppe Gerola με την ένδειξη *Apomarma (Nuovo)-Marmi Bizantini* και την πληροφορία ότι προέρχονται από το ναό της Παναγίας (εικ. 6)⁸. Ο σταυρός του κιονόκρανου παρουσιάζει αναλογία με πλάκα, που φέρει φυλλοφόρο σταυρό από το ναό των Αγίων Θεοδώρων Καλού Μάνης⁹. Τέλος, ένα γλυπτό σε τέσσερις πωρολίθους με δυο συμπλεκόμενους βλαστούς αμπέλου, έχει χρησιμοποιηθεί ως παραστάδα στη θύρα του μεταγενέστερου αυλόγυρου (εικ. 7). Η απόδοση των φύλλων της αμπέλου, όπως και οι φολίδες του μαρμάρινου θωρακίου δείχνουν ότι είναι έργα λαϊκού τεχνίτη. Φαίνεται αρκετά ελκυστική η υπόθεση ότι τα μαρμάρινα γλυπτά προέρχονται από το αρχικό τέμπλο του ναού της Παναγίας. Είναι πιθανό επίσης και το πόρινο επιστύλιο να προέρχεται από το μετά την ανακατασκευή του ναού τέμπλο¹⁰.

8. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, Βενετία 1908, σ. 259 εικ. 320. Η πληροφορία, «cornice ornamentale a S. Maria di Apomarma (Nuovo)» υπάρχει στη σ. 262 σημ. 1. Η τύχη των δυο γλυπτών σήμερα αγνοείται. Γλυπτά από μεσοβυζαντινό επιστύλιο υπάρχουν σε δεύτερη χρήση στο υπέρθυρο του ναού του Σωτήρα στην κοντινή Γέργερη (ό.π., σσ. 258 και 262), καθώς και δύο θωράκια τέμπλου στο ναό της Παναγίας στο χωριό Παναγιά (ό.π.). Αν και από την πρώτη βυζαντινή περίοδο της Κρήτης μάς είναι γνωστός ένας μεγάλος αριθμός από αρχιτεκτονικά γλυπτά (Christina Tsigonaki, *La sculpture architecturale en Crete a l'époque protobyzantine*, τ. 1-3, Διδακτορική Διατριβή, Paris I, Pantheon, Sorbonne, Παρίσι 2002), ελάχιστα σώθηκαν από τους μετά την Αραβοκρατία χρόνους (Μ. Ανδριανάκης, «Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Κρήτης», *Γλυπτική και Λιθοξοϊκή στη Λατινική Ανατολή. 13ος-17ος αιώνας*, επιμ. Όλγα Γκράτζιου, Ηράκλειο 2007, σσ. 14-33, κυρίως σ. 15).

9. Χ. Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 553 πίν. 551β.

10. Λίθινο τέμπλο με γλυπτό διάκοσμο και τοιχογραφίες σωζόταν στο χρονολογη-

Πλίνθοι¹¹ ολόκληρες, ή σε θραύσματα έχουν χρησιμοποιηθεί σε ορισμένα σημεία της τοιχοποιίας σε ζώνες, ή σε ομάδες, ή σε συνδυασμό με λίθους, στα ανακουφιστικά τόξα των θυρωμάτων, ή ακόμη με τη μορφή διακοσμητικής ταινίας στον πιο επιμελημένης κατασκευής νότιο τοίχο. Η διακοσμητική ταινία αποτελείται από συνεχόμενα περίπου τετράγωνα από πλίνθους, που πλαισιώνουν κεφαλαία γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Με προσπάθεια αναγνωρίζονται, με όχι απόλυτη βεβαιότητα, στη σειρά από δυτικά προς τα ανατολικά τα γράμματα (εικ. 8): Ι, Η, Π, Γ, Π, Ν, Π, Π. Τα γράμματα αποτελούν διακοσμητικά στοιχεία, κάτι που συνηθίζεται κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο στη Νότια Ελλάδα και τη Μακεδονία, ενώ κατά την υστεροβυζαντινή απαντάται συχνά και σε μνημεία του Δεσποτάτου της Ηπείρου, παράλληλα με κανονικές επιγραφές από πλίνθους¹². Σποραδική χρήση γραμμάτων του ελληνικού αλφαβήτου συναντάται και στην Κρήτη, στο ναό της Παναγίας της Ζερβιώτισσας¹³ στο Στύλο Αποκορώνου, που χρονολογείται κατά τον 11ο αιώνα. Με-

μένο στα 1303 ναό του Αγίου Γεωργίου, Αγίας Τριάδας Πυργωτίσσης (Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, σ. 349 εικ. 387). Μεταγενέστερο είναι και το τέμπλο του ναού της Παναγίας στο Καστρί Μυλοποτάμιου (Μ. Ανδριανάκης, «Χριστιανικά μνημεία επαρχίας Μυλοποτάμιου», *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου: Ο Μυλοπόταμος από την αρχαιότητα ως σήμερα. Περιβάλλον - Αρχαιολογία - Ιστορία - Λαογραφία - Κοινωνιολογία, Αρχαίοι χρόνοι - Βυζαντινοί χρόνοι*, Ρέθυμνο 2006, σσ. 47-78, κυρίως σ. 66).

11. Αν και σχετικά περιορισμένη, η χρήση πλίνθου στους ναούς της Κρήτης, απαντάται από την παλαιοχριστιανική περίοδο. Η χρήση είναι αρκετά συχνή κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο, σε συνδυασμό με λαξευτούς λίθους, κατά επίδραση της αρχιτεκτονικής «Σχολής της Κωνσταντινούπολης». Επιβληθτικά χρησιμοποιούνται κατά την περίοδο αυτή με μικρότερη συχνότητα και όστρακα από κεραμίδες. Η χρήση της πλίνθου περιορίζεται δραστικά καθώς προχωρεί ο 13ος αιώνας και αντικαθίσταται σταδιακά εξολοκλήρου από όστρακα. Έτσι, για τα μνημεία της Κρήτης, η χρήση της πλίνθου αποτελεί στοιχείο πρωιμότητας (προσωπικές παρατηρήσεις).

12. Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, σ. 467· Ν. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες της Καστοριάς*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 460-467· Κ. Τσουρής *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, σσ. 144-148· Γ. Βελήνη, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, Διδακτορική Διατριβή, τ. 1-2, Θεσσαλονίκη 1984.

13. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, «Εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί της Δυτικής Κρήτης», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 1 *Τμήμα Αρχαιολογικών*, Αθήνα 1968, σσ. 344-356, κυρίως σσ. 345-348· Ειρήνη Θεοχαροπούλου, *Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα*, Διδακτορική Διατριβή (δακτυλογραφημένο αντίτυπο), Αθήνα 2000, σσ. 36-44 και 207-210. Ο ναός έχει οκτάπλευρο τρούλο και σε πολλά σημεία της τοιχοποιίας εντοπίζεται απλοποιημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα και σποραδική χρήση κεραμοπλαστικού διακόσμου με τη μορφή μεμονωμένων γραμμάτων.

ταξύ των πλαισίων των γραμμάτων, αλλά και σε άλλα σημεία του ναού διακρίνονται ορθογώνιες σκαλοθυρίδες, από τις οποίες έχει απομακρυνθεί το υλικό πλήρωσης¹⁴. Σε άλλα σημεία και ιδίως στο μέσο της βόρειας πλευράς, διακρίνονται ζώνες από αμελή πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία¹⁵. Χρησιμοποιούνται αδρά επεξεργασμένοι πωρόλιθοι, σε περίπου ορθογώνιο σχήμα, που πλαισιώνονται από πλίνθους¹⁶. Στη δυτική όψη, οι πλίνθοι χρησιμοποιούνται ως δομικό υλικό σε άτακτες στρώσεις, ή μεμονωμένες. Στο ανώτερο, βόρειο τμήμα της δυτικής όψης, η τοιχοποιία είναι αμελότερη και οι παρεμβαλλόμενες σποραδικά πλίνθοι αποτελούν θραύσματα μεγαλύτερων. Είναι σαφές ότι το τμήμα αυτό της τοιχοποιίας ανακατασκευάστηκε κατά τη μετατροπή, όπως θα δούμε, του ναού, από ξυλόστεγο σε καμαροσκέπαστο. Ανάλογες προσθήκες έγιναν και σε άλλα μέρη της τοιχοποιίας.

Οι αρχικές παραστάδες της νότιας θύρας του ναού είναι κατασκευασμένες από μεγάλους επεξεργασμένους λίθους, ενσωματωμένους στην τοιχοποιία, που στηρίζουν το μονόλιθο υπέρθυρο, πάνω από το οποίο ανοίγεται μεγάλο, ελαφρώς πεταλόμορφο ανακουφιστικό τόξο από πλίνθους (εικ. 9-10). Λόγω του μικρού μήκους και των πιθανών στατικών προβλημάτων, η στήριξη του υπέρθυρου ενισχύθηκε σε μεταγενέστερη φάση με μερική αντικατάσταση των παραστάδων και κατασκευή νέου κατωφλίου. Οι γωνίες των παραστάδων είναι από επιμελώς λαξευμένο πωρόλιθο, στο γνωστό σχήμα των βεργίων, που συναντώνται σε πολλούς ναούς της Κρήτης¹⁷. Η επέμβαση αυτή, μαζί με το νέο κατώφλι, που κατασκευάστηκε, διαφοροποιείται πλήρως από τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά στοιχεία της τοιχοποιίας και μπορεί να χρονολογηθεί στα χρόνια της Βενετοκρατίας. Αντίθετα, η δυτική θύρα διατηρείται στην αρχική μορφή της και πλάτος, αφού το ευθύγραμμο υπέρθυρο έχει μεγάλο μήκος και είναι ενσωματωμένο καλά στην τοιχοποιία (εικ. 11-12). Τα επιμελημένα ανακουφιστικά τόξα των δυο θυρών, είναι κατασκευασμένα εξολοκλήρου από πλίνθους. Πλαισιώνονται από μονή σειρά πλίνθων, το δυτικό, και θραυσμάτων από κεραμίδες, το νότιο. Το σχήμα των τόξων είναι ελαφρώς πεταλόμορφο¹⁸.

14. Βελένης, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή Αρχιτεκτονική*, τ. 1, σσ. 31-33.

15. Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, σ. 457.

16. Αδρά επεξεργασμένοι λίθοι χρησιμοποιούνται με όμοιο τρόπο και στην Παναγία Ζερβιώτισσα.

17. Μ. Μπομπουδάκης, «Θυρώματα και παράθυρα σε εκκλησίες της Κρήτης (τέλος 14ου-μέσα 15ου αιώνα)», *Γλυπτική και Λιθοξοική στη Λατινική Ανατολή. 13ος-17ος αιώνας*, επιμ. Όλγα Γκράτζιου, Ηράκλειο 2007, σσ. 60-89.

18. Πρόχειρα αναφέρονται ανάλογον σχήματος τόξα στα παράθυρα του τρούλου

Το δυτικό τόξο είναι μεγαλύτερο από ημικύκλιο, αφού στηρίζεται πάνω σε τοποθετημένες οριζόντια πλίνθους.

Εσωτερικά, οι επιφάνειες της τοιχοποιίας διαρθρώνονται επίπεδες. Μοναδικό διακοσμητικό στοιχείο αποτελούν δυο τυφλά, αβαθή τοξωτά αψιδώματα, ένα μικρό και ένα μεγαλύτερο, που ανοίγονται στο πάχος της βόρειας τοιχοποιίας και είχαν ως προορισμό την πλαισίωση και προβολή κάποιων τοιχογραφικών παραστάσεων (εικ. 13). Τα τυφλά αψιδώματα στο ναό του Απομαρμά είναι διαφορετικά από αυτά, που συνηθίζονται στους μονόχωρους ναούς της Κρήτης και καταλαμβάνουν ολόκληρο το εσωτερικό των πλάγιων τοίχων¹⁹. Ένα ακόμη στοιχείο είναι τα δυο ενισχυτικά σφενδόνια, που πατούν πάνω σε απλά κολουροειδή υφαψίδια και στηρίζουν την οξυκόρυφη καμάρα, όπως συμβαίνει σε πολλούς μονόχωρους ναούς της Κρήτης (εικ. 14).

Ο ναός της Παναγίας ήταν τοιχογραφημένος, όπως φαίνεται από δυο ενδείξεις, που διακρίνονται κάτω από τα αλληπάλληλα στρώματα ασβέστη. Στην καμάρα πάνω από τη νότια θύρα, που έχει εκπέσει ο ασβέστης, διακρίνονται αμυδρά, σε σχετικά καλή κατάσταση, χρώματα από ενδύματα μορφών. Επίσης, στο δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου, διακρίνεται έξεργο φωτοστέφανο μορφής με εγχάρακτο γραμμικό διάκοσμο (εικ. 15). Από τη στάση και την κλίση της κεφαλής, καθώς και το ύψος, στο οποίο σώζεται, υποθέτουμε ότι πρόκειται για μορφή έφιππου στρατιωτικού αγίου. Παραστάσεις του αγίου Γεωργίου με έξεργο φωτοστέφανο υπάρχουν στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Ξιφηφόρου στο Αποδούλου Αμαρίου, στο ναό του Αγίου Πνεύματος στο Λιμνάκαρο Λασιθίου²⁰, ενώ ανάλογη είναι και η περίπτωση της παράστασης του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στον Πρινέ Σελίνου²¹ και αλλού. Περισσότερα ωστόσο θα πρέπει να αναμένου-

---

του παρεκκλησίου των Ταξιαρχών Μονής Οσίου Μελετίου (Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, σ. 406), η δυτική είσοδος του καθολικού της Μονής Σαγιατά (ό.π., σ. 282), τα τόξα στα γλυπτά προσκυνητάρια των ναών του Αγίου Δημητρίου στο Μυστρά (ό.π., σ. 251) και Ζωοδόχου Πηγής στο Σάμαρι Μεσσηνίας (ό.π., σ. 293), το δυτικό θύρωμα στο ναό Ασωμάτων στην Κέρια Μάνης (ό.π., σ. 185) και ένα πλήθος άλλα παραδείγματα, που χρονολογούνται στο 12ο αιώνα.

19. Συνθέστερα είναι τα τυφλά αψιδώματα στο πάχος της τοιχοποιίας στη δυτική Κρήτη και ιδίως στην Επαρχία Σελίνου. Η κατασκευή τους οφείλεται στην αύξηση του ωφέλιμου χώρου, την ενίσχυση της τοιχοποιίας, με ταυτόχρονη μείωση του πάχους της, και τη δημιουργία πλαισίων για την προβολή κάποιων παραστάσεων.

20. Αδημοσίεντος. Προσωπική παρατήρηση. Αποκαλύφθηκε πλήρως πρόσφατα κατά τις εργασίες συντήρησης από τη 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

21. Κ. Ε. Λασιθιωτάκης, «Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Δ'. Επαρχία Σελίνου», *Κρητικά Χρονικά* 22 (1970), σσ. 347-388, κυρίως σ. 362 πίν. 334 και 335.

με από τη μελλοντική αποκάλυψη και συντήρηση του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού της Παναγίας στον Απομαρμά.

Ο φορητός διάκοσμος του ναού, αν και μεταγενέστερος, παρουσιάζει ενδιαφέρον για την καλή ποιότητά του. Το ξυλόγλυπτο, επιχρυσωμένο τέμπλο (εικ. 16), έργο πολύ ικανού, λαϊκού τεχνίτη ακολουθεί, αρκετά όψιμα²², την παράδοση της Κρητικής Σχολής του 16ου αιώνα, όταν τα φημισμένα έργα της ξυλογλυπτικής ταξίδευαν από το νησί και διακοσμούσαν τους ορθόδοξους ναούς του μεσογειακού χώρου. Ο ανώνυμος τεχνίτης του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα χρησιμοποίησε τα γνωστά μοτίβα, που είχαν περάσει στη λαϊκή παράδοση και τα απέδωσε με ένα αρκετά ικανοποιητικό τρόπο. Οι έξι κιονίσκοι με ανάγλυφο βλαστό αμπέλου και κορινθιακά κιονόκρανα χωρίζουν κατά πλάτος το ναό και δημιουργούν τις θέσεις για τις δυο πύλες και τις τρεις δεσποτικές εικόνες. Οι ποδιές είναι εντελώς απλές, ενώ πάνω από τις δυο θύρες σχηματίζεται ένα τόξο με τρεις διακοσμητικούς ρόδακες. Πάνω στους κίονες στηρίζεται το επιστύλιο με την άμπελο. Στο μέσο, παριστάνεται σε ανάγλυφο η μορφή του Χριστού-Παντοκράτορα σε προτομή, που πλαισιώνεται από δυο ιπτάμενους αγγέλους. Ανάμεσα στα κλήματα και τα σταφύλια εικονίζονται πουλιά. Ακολουθεί η ζώνη με τις οκτώ εικόνες του δωδεκάορτου, που διαχωρίζονται από λεπτούς κιονίσκους και επιστέφονται από τοξύλια με το γνωστό μοτίβο της αχιβάδας με κεφαλή αγγέλου. Τα δυο τελευταία τοξύλια έχουν φύλλα άκανθας. Το τέμπλο επιστέφεται από δυο δυσανάλογου μεγέθους, σε σχέση με το σταυρό και τα λυπηρά, δράκοντες, εξαιτίας της στενότητας του χώρου. Οι τρεις δεσποτικές εικόνες, εικονίζουν τον Παντοκράτορα, την Παναγία Γαλακτοτροφούσα και το Χριστό δωδεκαετή στο Ναό. Η Παναγία είναι ένθρονη με δυο υπερυψωμένους αγγέλους σε μικρή κλίμακα και θηλάζει το μικρό Χριστό (εικ. 17). Χαμηλά η επιγραφή ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΤΟΥΣ ΔΟΥΛΟΥΣ ΣΟΥ ΤΟΥΣ ΕΥΣΕΒΕΙΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ ΕΝ ΤΗ ΚΩΜΗ ΤΑΥΤΗ ΑΠΟΜΑΡΜΑ. 1888 και πιο πάνω Χειρ Ιω(άννου) Προσκυνητού. Η εικόνα του Χριστού, στο συνήθη εικονογραφικό τύπο του Παντοκράτορα, θα πρέπει να είναι και αυτή έργο του ίδιου ζωγράφου (εικ. 18). Η εικόνα της διδασκαλίας στο Ναό φέρει τις επιγραφές ΜΝΗΣΘΗΤΙ ΚΥΡΙΕ ΤΩΝ ΔΟΥΛΩΝ ΣΟΥ ΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΕΠΙΤΡΟΠΩΝ ΕΝΟΡΙΤΟΣ ΕΝ ΤΗ ΚΩΜΙ ΑΠΟΜΑΡΜΑ και Κ. Παρθενάκη 1910, αριστερά, και δεξιά τα αρχικά γράμματα Σ(υμβίας), Τ(έκνων), Γ(ονέων) και Α(δελφών). Οι οκτώ, λόγω περιορισμένου χώρου εικόνες του δωδεκάορτου, εικονίζουν τον Ευαγγελισμό, τη Γέννηση, τη Βάπτισμα, τη Σταύρωση, την Ανάσταση, την Ανάληψη, τη Μεταμόρφωση

22. Μ. Γ. Ανδριανάκης, *Ιερά Μονή Πρέβελη*, Ρέθυμνο 1998, σσ. 69-79.

και την Αποτομή του Προδρόμου (εικ. 19). Οι εικόνες του δωδεκάορτου, όπως και οι μορφές στο σταυρό και τα λυπηρά, είναι ενδιαφέροντα έργα ντόπιου ζωγράφου του τέλους του 19ου αιώνα, ο οποίος έχει ενστερνιστεί τις σύγχρονες τάσεις, που φτάνουν από την Ελλάδα και συγκεκριμένα το λεγόμενο Ναζαρηνό ρεύμα. Με την αποκατάσταση του ναού, θα πρέπει να γίνει και η συντήρηση του ενδιαφέροντος τέμπλου.

Σύμφωνα με τα όσα αναφέραμε, ο ναός της Παναγίας στον Απομαρμά είναι ένα πολύ ενδιαφέρον μνημείο, που τοποθετείται στη δεύτερη Βυζαντινή Περίοδο της Κρήτης και βοηθά στη διερεύνηση κάποιων επισημονικών θεμάτων, όπως είναι αυτό των μονόχωρων ναών, του τρόπου στέγασης, του κεραμοπλαστικού διακόσμου²³ και, τέλος, των επιδράσεων στο νησί της λεγόμενης Ελλαδικής Σχολής της βυζαντινής ναοδομίας. Στα θέματα αυτά, που διερευνούμε τα τελευταία χρόνια, δίδονται ικανοποιητικές απαντήσεις, ή τουλάχιστον τεκμηριώνονται ισχυρά κάποιες υποθέσεις, που θα επιβεβαιωθούν με την πρόοδο των εργασιών έρευνας και αποκατάστασης των μνημείων, που θα πρέπει να γίνουν.

Όσον αφορά στον αρχιτεκτονικό τύπο, οι μονόχωροι –συνήθως καμαροσκέπαστοι– ναοί της Κρήτης έχουν μια σχεδόν τυποποιημένη μορφή και χρονολογούνται συνήθως στην περίοδο της Βενετοκρατίας. Οι τελευταίες έρευνες ωστόσο, μας δίνουν μια σειρά από άγνωστα μνημεία και μας επιτρέπουν να αναθεωρήσουμε τις απόψεις μας για κάποια άλλα. Οι παλιότεροι μονόχωροι ναοί της Κρήτης είναι το μικρό καθολικό της Μονής της νησίδας Ψείρα²⁴ στο Λασιθί και ο ναός των Αγίων Ασωμάτων στο Βαφέ Αποκορώνου²⁵, που ανασκάφηκε πρόσφατα και χρονολογούνται κατά τον 7ο αιώνα.

Κατά τους μεσοβυζαντινούς χρόνους και αντίθετα με τα όσα είχαν υποστηριχθεί στο παρελθόν για την απουσία ξυλόστεγων ναών από την Κρήτη²⁶, εντοπίσαμε αρκετά παραδείγματα μονόχωρων, που μετατράπηκαν σε καμαροσκέπαστους στα χρόνια της Βενετοκρατίας. Ο παλιότερος

23. Χρήση κεραμοπλαστικού διακόσμου δε συνηθίζεται στους ναούς της Κρήτης. Υπάρχει ωστόσο στο ναό των Αγίων Αποστόλων Κάτω Επισκοπής Σητείας, που ήταν αρχικά λουτρό (προσωπική παρατήρηση) και στο ναό της Παναγίας στην Κυριάννα Ρεθύμνου, που αποκαλύφθηκε πρόσφατα.

24. P. P. Betancourts - K. Davaras, «Excavations at Psira», *Cretan Studies* 1 (1988), σσ. 35-37.

25. Μ. Ανδριανάκης, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 55 (2000), Μέρος Β' - Χρονικά (υπό εκτύπωση). Και οι δυο παλαιοχριστιανικοί ναοί ήταν καμαροσκέπαστοι.

26. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture Byzantine*, Παρίσι 1916, σ. 40 κ.ε.· Α. Κ. Ορλάνδος, «Ανατολίζουσα βασιλική της Λακωνίας», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 4 (1928), σσ. 342-351, κυρίως σ. 346· Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανική και*

της ομάδας είναι ο ναός της Παναγίας Ροδέας στη Ρογδιά Ηρακλείου, με αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά της κωνσταντινουπολίτικης παράδοσης (11ος αιώνας)²⁷. Ακολουθούν ο ναός της Αγίας Άννας στο Αμάρι (αρχές του 13ου)²⁸, το καθολικό της Μονής Ασωμάτων Αμαρίου (10ος και 13ος αιώνες)²⁹, το κλίτος του Χριστού στο ναό του Αγίου Γεωργίου Κουρνά (τρίτη δεκαετία 13ου αιώνα)³⁰ και, σε αρκετές περιπτώσεις, κάτω από ναούς του 14ου αιώνα, θεμέλια παλιότερων ναών στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου³¹.

Βυζαντινή Αρχαιολογία, Αθήνα 1942, σ. 446· Κ. Καλοκύρης, *Αι βυζαντινές τοιχογραφίες της Κρήτης*, Αθήνα 1957, σ. 33.

27. Αδμοσίεντος. Ο βόρειος τοίχος με συνεχόμενα τριπλά τυφλά αψιδώματα, κτισμένα με την τεχνική της «κρυμμένης πλίνθου», σώζεται από την αρχική φάση. Ο ναός θα πρέπει να ήταν ξυλόστεγος, όπως φαίνεται από το μεγάλο ύψος του τοίχου, χωρίς καμπύλωση. Κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα ανακατασκευάστηκε ο υπόλοιπος ναός και κτίστηκε εσωτερικά σε επαφή με το βόρειο, δεύτερος τοίχος με οξυκόρυφα τυφλά αψιδώματα στο πάχος του, προκειμένου να δεχτεί το βάρος της οξυκόρυφης καμάρας. Ο ναός τοιχογραφήθηκε την ίδια εποχή με καλής ποιότητας διάκοσμο.

28. Στέλλα Παπαδάκη-Οεκλάντ, «Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Αμάρι», *Δελτίον της Χριστιανικής και Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 7 (1973-1974), σσ. 31-54· Μ. Ανδριανάκης, «Ο ναός της Αγίας Άννας στο Αμάρι», *Κρήτη. Περιήγηση στη φύση και τον πολιτισμό. Πρόγραμμα Terra-Dias*, Ηράκλειο 2002, σσ. 213-218 και *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, ό.π. Ο ναός ήταν αρχικά ξυλόστεγος, όπως φαίνεται από το μεγάλο ύψος των τοίχων, χωρίς καμπύλωση. Ο νότιος τοίχος, που σώζεται από τον αρχικό ναό, εξωτερικά ήταν επίτεδος, με ορατά μόνο τα πλίνθινα τόξα και διάσπαρτα όστρακα στην τοιχοποιία. Εσωτερικά ήταν εξολοκλήρου πλινθόκτιστος, με τυφλά αψιδώματα στο πάχος της τοιχοποιίας. Ο βόρειος τοίχος ανακατασκευάστηκε με εξωτερικά οξυκόρυφα τυφλά αψιδώματα, κατά το δεύτερο μισό του 13ου αιώνα (Ανδριανάκης, «Ο ναός της Αγίας Άννας στο Αμάρι»).

29. Ο ναός αναφέρεται απλώς από τον Gerola (*Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, σ. 368 εικ. 412). Μετά την επίσκεψη του ιταλού αρχαιολόγου, υπέστη εκτεταμένη επέμβαση και μετατράπηκε σε σταυρικό με τρούλο. Από τις πρόσφατες εργασίες αποκατάστασης διαπιστώθηκε η ύπαρξη πολλών οικοδομικών φάσεων και παλαιότερων τάφων. Το σωζόμενο σε μεγάλη έκταση τμήμα του μονόχωρου ναού δείχνει ότι αρχικά ήταν και αυτός ξυλόστεγος. Αργότερα, ενσωματώθηκαν στην τοιχοποιία σφενδόνια για την υποστήριξη της καμάρας, που αντικατέστησε την ξύλινη στέγη (Ανδριανάκης, «Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Κρήτης», σσ. 14-32, κυρίως σ. 16).

30. Τόσο η τρικλίτη βασιλική του Αγίου Γεωργίου (τέλη 12ου αιώνα), όσο και ο πρόσθετος ναός του Χριστού, ήταν αρχικά ξυλόστεγοι (Μ. Ανδριανάκης, «Νέα στοιχεία και απόψεις για την μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τη Β' Βυζαντινή περίοδο», *Πεπραγμένα ΣΤ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Χανιά 1991, σσ. 9-34+πίν. 1-25, κυρίως σ. 21). Κατά το 15ο αιώνα οι ξύλινες στέγες των δυο κύριων κλιτών αντικαταστάθηκαν από οξυκόρυφους θόλους με σφενδόνια.

31. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου στα Δελιανά Κισάμου (αδμοσίεντος), ναός Αγίου Γεωργίου στα Μπενουδιανά Καντάνου Σελίνου (Λασιθιωτάκης, «Εκκλησίες

Ανάλογη ήταν και η εξέλιξη του ναού της Παναγίας στον Απομαρμά, όπου η δυτικής προέλευσης οξυκόρυφη καμάρα με τα σφενδόνια δεν είναι σε αρμονία με τα καθαρά βυζαντινά αρχιτεκτονικά στοιχεία των όψεων του ναού. Επίσης, το μεγάλο πάχος της τοιχοποιίας δε δικαιολογείται για ένα μικρό ναό. Φαίνεται ότι σε κάποια μεταγενέστερη εποχή (μπορεί να χρονολογηθεί ακριβώς με τη βοήθεια του τοιχογραφικού διακόσμου, όταν αποκαλυφθεί) ενσωματώθηκε η νέα στέγαση στο υπάρχον κελυφος του ναού, αφού ενισχύθηκε εσωτερικά το πάχος της τοιχοποιίας, όπως είδαμε ότι έγινε και με την επέμβαση στο νότιο θύρωμα. Το αρχικό ύψος του ναού, όπως σώζεται στο ακέραιο νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου, καθώς και το διαφορετικά αδικαιολόγητο μεγάλο πάχος της τοιχοποιίας και της οξυκόρυφης καμάρας, μας επιτρέπουν την υπόθεση ότι ο ναός ήταν αρχικά ξυλόστεγος και μετατράπηκε σε καμαροσκεπαστο, όπως συνέβη στις περιπτώσεις των ναών της Παναγίας στη Ρογδιά, της Αγίας Άννας στο Αμάρι και του καθολικού της Μονής Ασωμάτων Αμαρίου³².

Όσον αφορά στο διάκοσμο των όψεων, με βάση τα γνωστά μνημεία, είναι σαφές ότι από τα τέλη του 12ου αιώνα υπάρχει μια φθίνουσα πορεία στην ποιότητα της αρχιτεκτονικής, η οποία ανθούσε μετά την απελευθέρωση της Κρήτης από το Νικηφόρο Φωκά. Στα τέλη του 13ου αιώνα η αρχιτεκτονική των ναών, όπως και η ζωγραφική, έχει περιπέσει σε ένα εντελώς λαϊκό επίπεδο, όπου τα διακοσμητικά στοιχεία –ιδίως η πριν περίτεχνη τοιχοποιία– γίνονται απλούστερα και η χρήση της πλίνθου περιορίζεται και αντικαθίσταται από τη σποραδική χρήση οστράκων, οι μορφές απλοποιούνται και γίνονται αποδεκτές σταδιακά δυτικές επιδράσεις, που φτάνουν στο νησί με την επικράτηση των Βενετών. Στην περίπτωση του ναού του Απομαρμά είναι σαφές, όσον αφορά στις σωζόμενες εξωτερικές όψεις και ιδίως την κύρια νότια, ότι πρόκειται για κτίσμα, που ανήκει στη βυζαντινή παράδοση. Διακρίνονται μάλιστα για την ποιότητά τους και κάποιες ιδιομορφίες. Η πυκνή χρήση της πλίνθου και μάλιστα με τη μορφή κεραμοπλαστικού διακόσμου, ή πλινθοπερίκλειστης τοιχοποιίας, καθώς και τα υπερυψωμένα τόξα των θυρωμάτων³³, συνδέ-

της Δυτικής Κρήτης. Δ'. Επαρχία Σελίνου», σσ. 133-210, κυρίως σ. 187), ναός Αγίου Γεωργίου στις Μένιες Κισάμου (αδημοσίευτος) και άλλοι. Η καταστροφή ενός μεγάλου αριθμού παλιότερων του 14ου αιώνα ναών της Κρήτης φαίνεται ότι συνδέεται με το μεγάλο σεισμό του 1303. Για τις καταστροφές ναών από το σεισμό, κυρίως στην περιοχή της Παρακάντιας, βλ. Ζ. Ν. Τοιρπανλής, «Κατάστιχο εκκλησιών και μοναστηριών του Κοινού» (1248-1548). Συμβολή στη μελέτη των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, Ιωάννινα 1985, σσ. 75-83.

32. Βλέπε παραπάνω, σ. 107.

33. Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, σ. 416.

ον το μνημείο περισσότερο με αυτά της λεγόμενης Ελλαδικής Σχολής³⁴ της βυζαντινής ναοδομίας και λιγότερο με τις επικρατούσες γενικότερα στην Κρήτη τάσεις της Σχολής της Κωνσταντινούπολης. Αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας, που αποτελεί βασικό στοιχείο αρχιτεκτονικής της Ελλαδικής Σχολής εντοπίσαμε και στο καθολικό της Μονής Ασωμάτων Αμαρίου. Κανονική πλινθοπερίκλειστη τοιχοποιία έχει αποδοθεί με χαράξεις και χρώμα στο παχύ κονίαμα που καλύπτει τους τοίχους, στο ναό του Αγίου Βασιλείου στον Άγιο Βασίλειο Ρεθύμνου³⁵. Ο εντοπισμός αρχιτεκτονικών στοιχείων της Ελλαδικής Σχολής και σε άλλους ναούς της Κρήτης, όπως είναι οι σταυροειδείς με τρούλο ναοί της Παναγίας της Ζερβιώτισσας στο Στύλο Αποκορώνου, του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Αράδενα Σφακίων³⁶, της Αγίας Ειρήνης στη Σούγια Σελίνου³⁷ και σποραδικά αλλού, δείχνει ότι οι επιρροές στην τέχνη του νησιού δεν έφταναν μόνο από το δρόμο της Κωνσταντινούπολης, όπως έχει υποστηριχθεί μέχρι σήμερα, αλλά ότι υπήρχαν και άλλες διεργασίες, οι οποίες θα πρέπει να διερευνηθούν ακόμη περισσότερο. Στην ομάδα αυτή των μνημείων μπορεί να καταταγεί και ο ναός της Παναγίας στον Απομαρ-

34. Μπούρας, *Η Ελλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, σσ. 380-502.

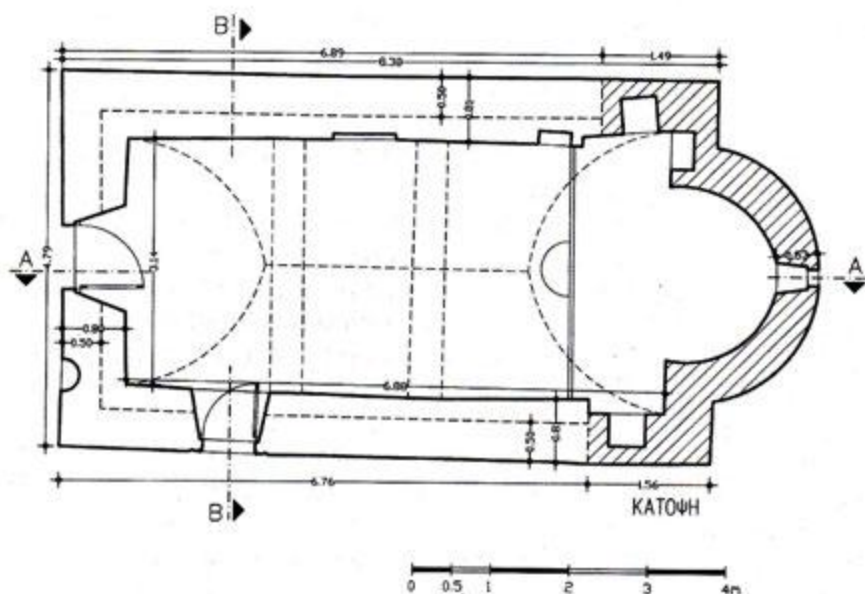
35. Αδημοσίητος.

36. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, σ. 214 σημ. 2, εικ. 215· Λαοσιθωτάκης, «Εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί της Δυτικής Κρήτης», σσ. 348-349· Θεοχαροπούλου, *Συμβολή στη μελέτη των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Κρήτης από τον 10ο μέχρι τον 13ο αιώνα*, σσ. 53-56 και 222-223. Οι εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων είναι εντελώς επίπεδες, αντίθετα με τη συντριπτική πλειοψηφία των μεσοβυζαντινών ναών της Κρήτης. Ο τρούλος του ναού είναι οκτάπλευρος με απλές λίθινες υδρορροές στις γωνίες και σκυφία στις όψεις. Το γεγονός ότι οι υδρορροές δεν παίζουν σήμερα το ρόλο τους, οφείλεται στο ότι το ημισφαιρικό τμήμα του τρούλου έχει ανακατασκευαστεί μεταγενέστερα. Τα εκφυλισμένα στοιχεία της αρχιτεκτονικής του μνημείου, που συνδέονται με μορφές της Ελλαδικής σχολής, δε δικαιολογούν την πρόωπη χρονολόγηση στο «πρώτο μισό του 11ου αιώνα», που προτείνει η Θεοχαροπούλου (ό.π., σ. 223). Αντίθετα είναι εύλογη η χρονολόγηση στις αρχές του 14ου αιώνα, οπότε χρονολογείται και ο τοιχογραφικός διάκοσμος, έργο πιθανότατα του Μιχαήλ Βενέρη (προσωπική παρατήρηση).

37. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. 2, ό.π.· Λαοσιθωτάκης, «Εγγεγραμμένοι σταυροειδείς ναοί της Δυτικής Κρήτης», σ. 356· K. Gallas - K. Wessel - M. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, Μόναχο 1983, σσ. 229-230 (χρονολογούν το ναό στο 12ο αιώνα). Ο μονόχωρος με τρούλο και πρόσθετο νάρθηκα ναός της Αγίας Ειρήνης, παρουσιάζει αναλογίες με τον Ασπράτιγγο της Αράδενας, ως προς τις επίπεδες εξωτερικές επιφάνειες των τοίχων και τον οκτάπλευρο τρούλο, που διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση. Η χρονολόγηση και του ναού αυτού στις αρχές του 14ου αιώνα επιβεβαιώνεται από την πρόσφατη αποκάλυψη του τοιχογραφικού διακόσμου, έργο επίσης του Μιχαήλ Βενέρη (προσωπική παρατήρηση).

μά και, με βάση τα όσα επισημάναμε, να χρονολογηθεί περί τα τέλη του 12ου αιώνα, ή τις αρχές του 13ου, πριν από τη βενετική κατάκτηση. Σε γενικές γραμμές και με δεδομένο ότι από το μεγάλο αριθμό των μεσοβυζαντινών ναών που υπήρχαν στην Κρήτη, ελάχιστοι σώθηκαν, μπορούμε να πούμε ότι ο αριθμός των παραδειγμάτων που αναφέρθηκαν δεν είναι ευκαταφρόνητος. Αποδεικνύεται έτσι άμεσα, ή έμμεσα ότι οι επιρροές είχαν μια ευρύτερη βάση, όπως εξάλλου συνέβαινε γενικότερα στο χώρο, που επηρέαζε η Αυτοκρατορία. Η επιβίωση των επιμέρους στοιχείων σε μνημεία της πρώιμης Βενετοκρατίας δείχνει ότι είχε ήδη διαμορφωθεί μια κατάσταση, που είχε δεχτεί επιρροές όχι μόνο από την Κωνσταντινούπολη, όπως συνήθως υποστηρίζεται. Η γειτνίαση εξάλλου της Κρήτης με τη νότια Πελοπόννησο και οι γενικότερες επαφές, που υπήρχαν, δεν άφησαν ανεπηρέαστες τις εξελίξεις.

Για την έρευνα, αποκατάσταση και ανάδειξη του μνημείου η 13η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων είχε φροντίσει για τη σύνταξη μελέτης αποκατάστασης τον Αύγουστο του 2003, που έχει ήδη εγκριθεί. Για τη σύνταξη της μελέτης συνεργάστηκαν ο αρχαιολόγος Πάρης Επιτροπάκης, η αρχιτέκτονας Κατερίνα Γεωργαλή και ο σχεδιαστής Σταύρος Καψάλης, τους οποίους και από εδώ ευχαριστώ ως προϊστάμενος τότε της Εφορείας. Πιστεύω ότι η ανάδειξη ενός σημαντικού μνημείου, όπως είναι ο ναός της Παναγίας, θα πρέπει να αποτελεί πρωταρχική φροντίδα των εμπλεκόμενων, ώστε σε στενή συνεργασία μεταξύ της ειδικής και αρμόδιας για το θέμα Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και του υπεύθυνου για τη δική του κληρονομιά Δήμου Ρούβα να αποτελέσει ένα σημαντικό σημείο αναφοράς για το παρελθόν, αλλά και για το μέλλον αυτού του τόπου. Την κληρονομιά, που μας άφησαν οι πρόγονοί μας, οφείλουμε να τη σεβόμαστε και να τη φροντίζουμε όλοι.

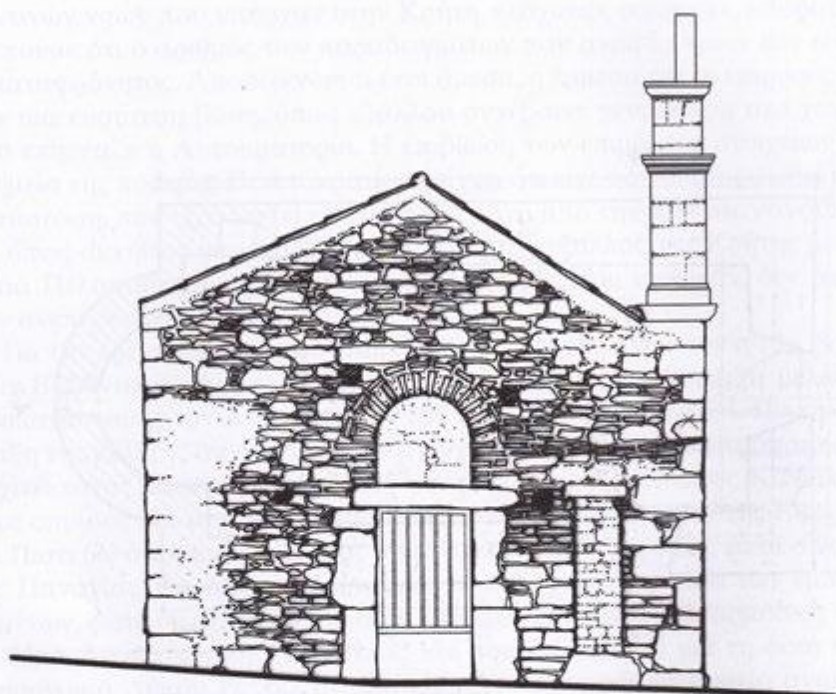

Σχέδιο 1.

Κάτοψη

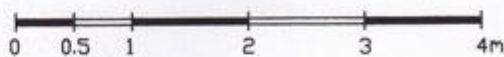
(με διακεκομμένη γραμμή δηλώνεται το πιθανό αρχικό πάχος της τοιχοποιίας).

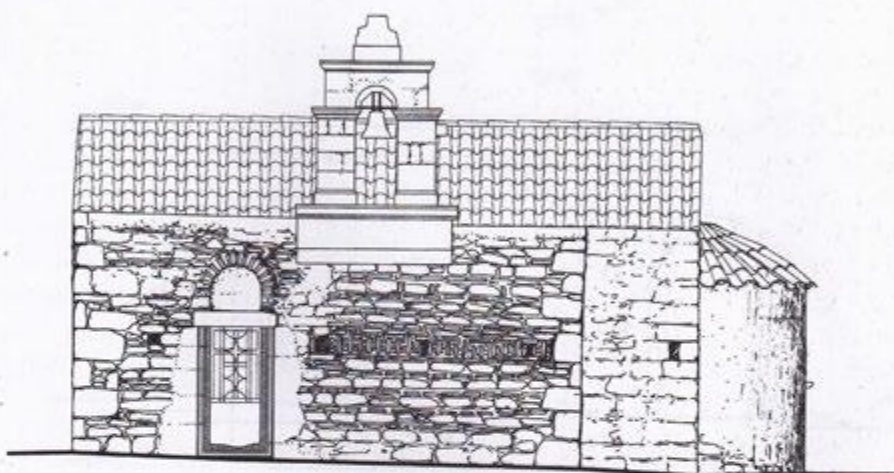

στόθμ +0,00

ΔΥΤΙΚΗ ΟΨΗ

Σχέδιο 2.
Δυτική όψη.

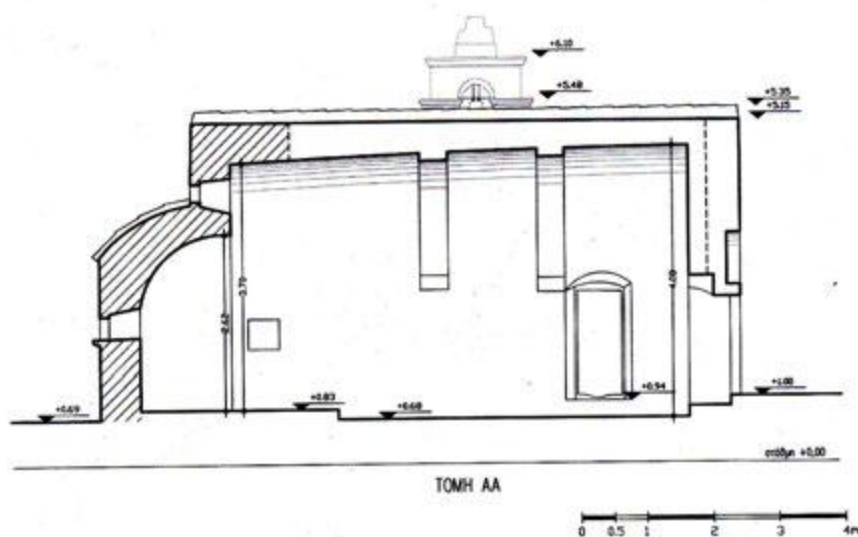

ΝΟΤΙΑ ΟΨΗ

σπίθην +0.00

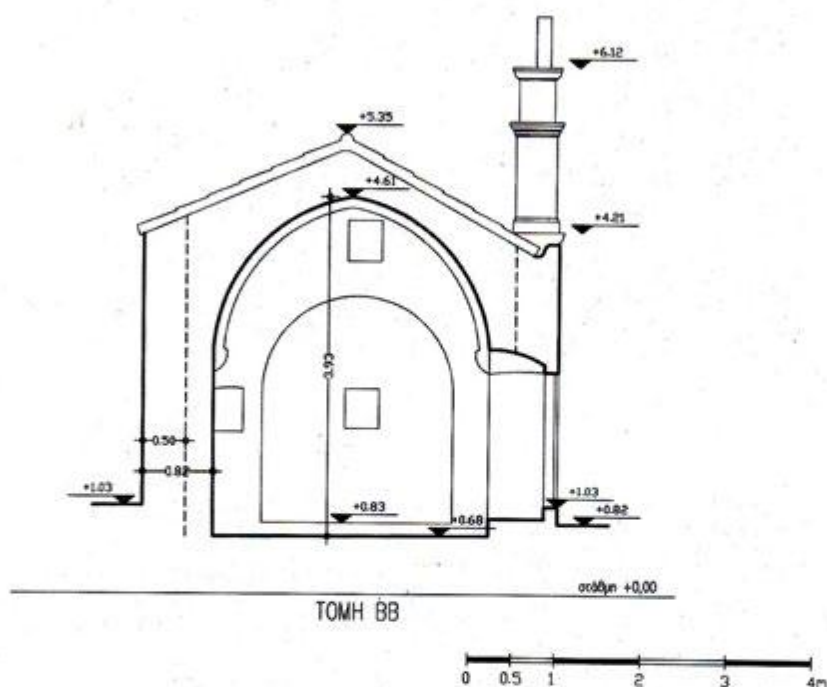

Σχέδιο 3.
Νότια όψη.

Σχέδιο 4.
Τομή κατά μήκος από βόρεια.

Σχέδιο 5.

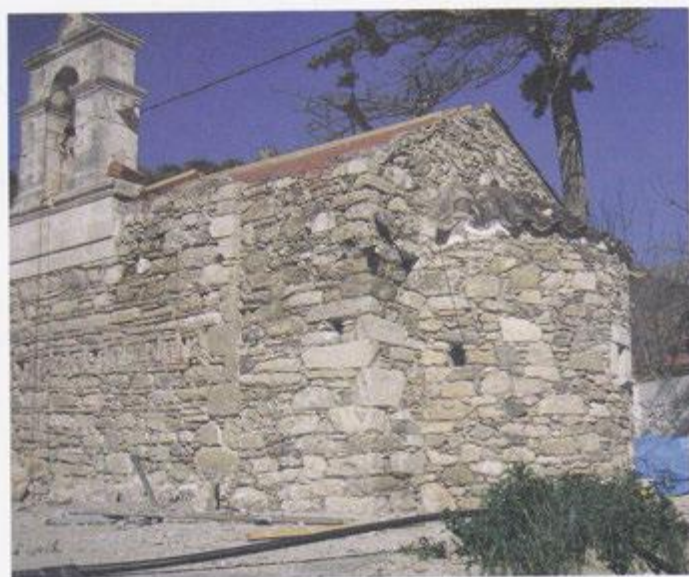
Τομή κατά πλάτος από δυτικά

(με διακεκομμένη γραμμή σημειώνεται το πιθανό αρχικό πάχος της τοιχοποιίας).

Εικ. 1.

Ο ναός της Παναγίας Γαλακτούσας Απομαρμά από νοτιοδυτικά.

Εικ. 2.

Άποψη από νοτιοανατολικά (διακρίνεται η μεταγενέστερη επέκταση).

Εικ. 3.
Το καμπαναριό.

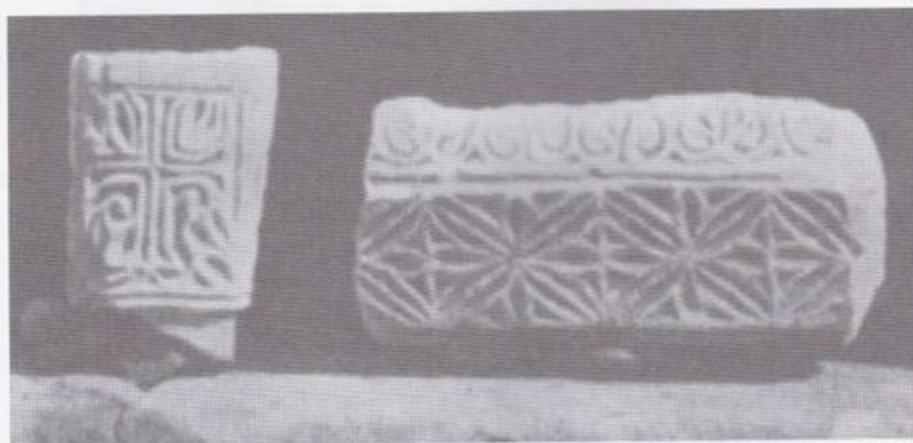
Εικ. 4.
Ο δυτικός τοίχος του ναού.

Εικ. 5.

Τμήμα γλυπτού, μαρμαρίνου θωρακίου με συμφυή πεσίσκο.

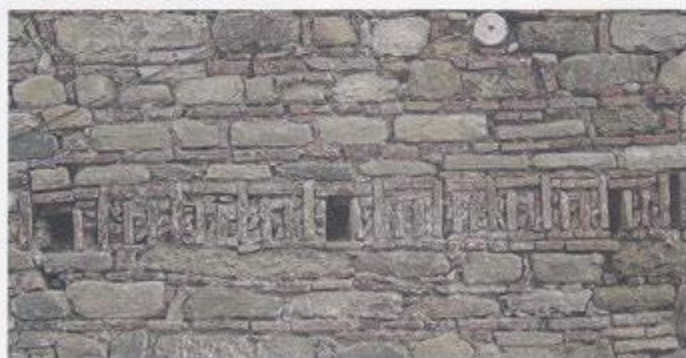
Εικ. 6.

Μαρμάρινο κιονόκρανο και τμήμα επιστυλίου τέμπλου
από το ναό της Παναγίας Απομαρμά
(φωτ. Giuseppe Gerola).

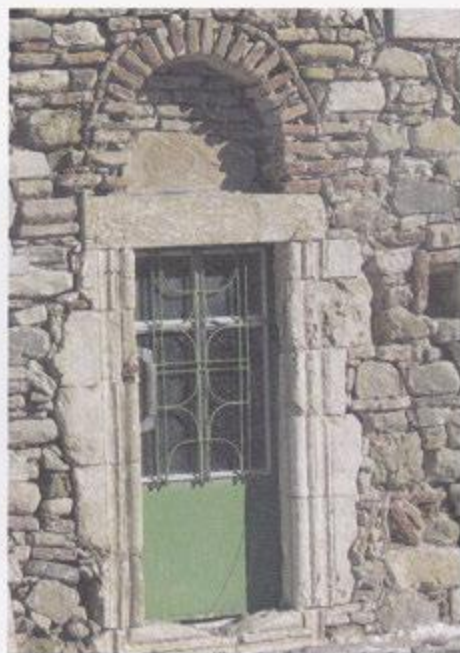
Εικ. 7.

Πώρινο γλυπτό με δύο συμπλεκόμενους βλαστούς αμπέλου.

Εικ. 8.

Διακοσμητική κεραμοπλαστική ταινία.

Εικ. 9.
Νότια θύρα του ναού.

Εικ. 10.
Ανακουφιστικό τόξο της νότιας θύρας του ναού.

Εικ. 11.
Δυτική θύρα του ναού.

Εικ. 12.
Το ανακουφιστικό τόξο της δυτικής
θύρας του ναού.

Εικ. 13.
Τυφλό αψίδωμα στο
βόρειο τοίχο.

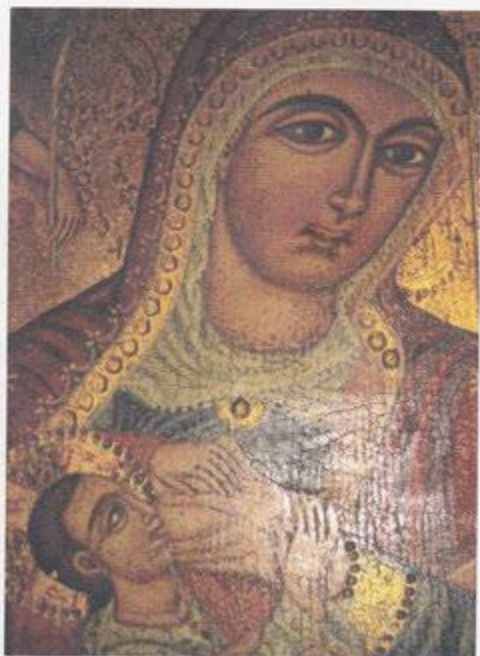
Εικ. 14.
Τα ενισχυτικά σφενδόνια.

Εικ. 15.
Έξεργο φωτοστέφανο μορφής αγίου (Γεωργίου;).

Εικ. 16.
Το ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο
τέμπλο του ναού.

Εικ. 17.
Εικόνα της Παναγίας
Γαλακτοτροφούσας (1888).

Εικ. 18.
Εικόνα του Χριστού
Παντοκράτορα (1888;).

Εικ. 19.
Εικόνες του
δωδεκάοστου.